

Bécs: 17. századi nyomdafelszereléseink egyik forrása¹

Régóta ismert, hogy milyen sok szállal kötődött a 16. század magyarországi nyomdászata a korabeli bécsi könyvnyomtató-műhelyekhez. A magyar határhoz közel fekvő Bécs a Nyugat felé vezető utak első állomása volt, kereskedelmi és kulturális téren egyaránt. A latin nyelven író magyar szerzők első és legfontosabb megjelenési helye Bécs volt, nemcsak azokban az évtizedekben, amikor átmenetileg szünetelt a magyarországi nyomdászat (1481–1535), hanem később is. Történeti és szépirodalmi munkák sora bizonyította, hogy nemcsak latin, hanem magyar nyelvű könyvek is megjelentek itt azután is, hogy az országban már számos hazai tipográfia is dolgozott. A gazdasági, kereskedelmi és kulturális érintkezés jellegzetes területe volt a bécsi nyomdák és hazai tipográfiák kapcsolata. Érdekes módon még a magyarországi protestáns nyomdák közül is (az országban a 16. sz. folyamán ezek voltak túlnyomó többségben) nem egynek Bécsből származott a felszerelése.² A Debrecenben meglepedő, majd több magyarországi városban is működő Hoffhalter-nyomdát pedig éppen Bécsből menekítette tulajdonosa, Raphael Hoffhalter. Mindaddig amíg protestáns meggyőződése miatt távozni nem kényszerült, nyomdája egyike volt a császárváros legjelesebb officínáinak.³

Míg a magyarországi könyvnyomtatás e korai szakaszának bécsi kapcsolatait a hazai szakirodalom nagyrészt feltárta, annál kevésbé kutatott terület a bécsi és magyarországi nyomdák 17. századi összefüggése.⁴ Minthogy önálló hazai betűké-

¹ A bécsi kutatásokat a Klebersberg-ösztöndíj tette lehetővé 2004 áprilisában.

² Például Bornemisza Péternek, a kizárólag protestáns munkákat kiadó nyomdatulajdonos prédikátornak.

³ Hoffhalter 1556–1563 között működött Bécsben, önálló könyvkiadóként és nyomdászként, 1560–1561 között a bécsi jezsuiták számára is nyomtatott. Munkásságáról és felszereléséről l.: BORSA, Gedon: *Die Illustrationen de ältesten ungarischen Perikopenbücher, II, Hoffhalter*. = Gutenberg-Jahrbuch (Mainz) 1980. 246–257.

⁴ Bécs nyomdászatára nézve az alapvető mű MAYER, Anton: *Wiens Buchdruckergeschichte 1482–1882. Bd. I–II*. Wien, 1883–1887. Az ausztriai könyvnyomtatásról, benne részletesen Bécs nyomdászatáról száz évre rá jelent meg összefoglalás: DURSTMÜLLER, A.: *500 Jahre Druck in Österreich. Bd. 1–2*. Wien, 1980. Mindkét összefoglaló mű tárgyalja az egyes nyomdák kiadványai között a magyar vonatkozásúakat is, de a nyomdai kapcsolatokkal, tipográfiai összefüggésekkel egyik sem foglalkozik.

szítésre az 1690-es évek előtt⁵ – M. Tótfalusi Kis Miklósnak kolozsvári működéséig – nem került sor, a hazai nyomdák felszerelésének eredetét kutatva nyilvánvalóan külföldi beszerzési forrással kellett számolni, és a földrajzi közelség tekintetében megint csak elsősorban Bécs jöhetett számításba. Különösen nyugat-dunántúli és általában katolikus nyomdáink esetében volt valószínűsíthető a bécsi forrás.

A korai bécsi és magyarországi nyomdák kapcsolataival osztrák szemszögből nem foglalkoztak. A 17. század folyamán Bécsben működő nyomdák tipográfiai felszerelésének rekonstrálására eddig – egy kivétellel⁶ – nem történt kísérlet. Ezzel szemben az ugyanebben a században dolgozó magyarországi könyvnyomtató-műhelyek rekonstrukciója révén szinte teljes áttekintést sikerült nyerni arról, hogy milyen tipográfiai felszerelést használtak hazai nyomdáink. A soron következő lépés annak meghatározása, hogy ezek a különböző hazai nyomdákban használt, egymástól eltérő tipográfiai felszerelések honnan származtak? A kutatásnak ebben a fázisában elkerülhetetlennek látszott, hogy a megismert hazai nyomdafelszereléseket európai környezetükben vizsgáljuk. Az elmúlt évtizedek kutatásai során ugyan nyilvánvalóvá vált, hogy a hazai tipográfiáknak Krakkóval, Sziléziával, Prágával és távolabbi, németalföldi városokkal is voltak kapcsolatai, ezt kellően bizonyítják az onnan származó tipográfusok és néhány ily módon azonosított nyomdafelszerelés.

Bécs kiemelkedő szerepét azonban érdemesnek látszott átfogóan, külön is megvizsgálni, remélve, hogy ily módon nemcsak a hazai nyomdafelszerelések eredetéhez találunk bizonyítékokat, hanem a 17. század folyamán Bécsben működő nyomdák felszerelése is megismerhető, az egyes műhelyek pedig azonosíthatók lesznek.

A tipográfiai módszerrel végzett kutatások során a kézbevert nyomtatványok betűinek és díszjeleinek elemzésével sikerült egyéni jellemzőik segítségével elkülöníteni egymástól az egyes 17. századi bécsi műhelyeket, minden esetben regisztrálva, ha azonosság volt felfedezhető egy-egy magyarországi nyomda felszerelésével. Az alábbiakban e kutatás eredményeinek összefoglalására kerül sor, amelynek legfőbb tanulsága az volt, hogy jellegzetes tipográfiai együttesüknek köszönhetően még a 17. században is elkülöníthető az azonos városban – Bécsben – működő több tucatnyi nyomda felszerelése.⁷ Az első pillantásra húsznál többnek tűnő nyomda azonban nem jelent ennyi önálló nyomdafelszerelést, hiszen pl. a Gelbhaar-műhelyt Kürner vitte tovább, a Formica-officina munkáját Cosmerovius folytatta, a Hacque-nyomdát van Ghelen vásárolta meg. Egyidejűleg 3–5 nyomdánál több nem dolgozott folyamatosan a császárvárosban.

⁵ A legújabb kutatások sejteni engedik, hogy Raphael Hoffhalter magyarországi, debreceni működése idején készített egy vagy két betűsorozatot. Lásd BÁNYI Szilvia: *Huszár Gál távozása Debrecenből és nyomdakészletének további sorsa.* = MKSz. 1986. 1–16.

⁶ Kivéve Ferenczffy Lőrinc munkásságát, l. HOLL Béla: *Ferenczffy Lőrinc egy magyar könyvkiadó a XVII. században.* Bp. 1980.

⁷ A hazai nyomdák felszerelésének azonosításakor a betűtípusoknak és díszeknek azt a jelölését vettem át, amely publikációkban közlésre került. A betűtípusokat sorszám, betűfajta és a nemzetközi gyakorlatban használt mm-ben mért 20-sor méret jellemzi (pl. 4A 150, azaz 4. számú antikva, amelynek 20-sormérete 150 mm).

Ha a bécsi és magyarországi nyomdák közötti kapcsolatokat időrendben próbáljuk áttekinteni, akkor a betűkben és díszekben mutatkozó első egyezések az 1610-es évek elején a Formica-nyomda és a pozsonyi Érseki nyomda között fedezhetők fel. A Forgách Ferenc esztergomi érsek által alapított nyomdát 1609-ben vagy közvetlenül ezt megelőzően szerelhetők fel betűkkel és díszekkel. Az említett két tipográfia egyik betűtípusa és két iniciálé-sorozata azonos.⁸ Az 1616–1617-es években a bécsi officína és a pozsonyi érseki nyomda szoros kapcsolatát mutatja egy magyar nyelvű imádságoskönyv,⁹ amelynek 1616-ban, Formica által nyomtatott íveihez valamivel később Pozsonyban az Érseki nyomdában új címlapot, ajánlást és előszót illesztettek.

A korabeli források közül a legkorábbi fennmaradt adat mindjárt egy teljes bécsi tipográfia Magyarországra kerüléséről szól. A Bécsben 1611-től kezdve nyomtatással és könyvkereskedéssel foglalkozó Hans Fidler a jelek szerint 1615-ben fel kívánt hagyni a könyvnyomtatással¹⁰ és teljes tipográfiáját eladta Batthyány Ferencnek, aki ezzel Németújvárott (Güssing) nyomdát alapított. Az előző században itt már működött nyomda: Johannes Manlius műhelye hosszú időn át a Batthyány-család pártfogása alatt bocsájtott itt ki könyveket. Ez a most, ugyancsak a Batthyány-család egyik tagja által létesített tipográfia is a nyugatmagyarországi protestánsok számára dolgozott, előbb Németújváron, majd Pápán, Tejfalun (Mliečno, Milchdorf, Szlovákia), Somorján (Šamorin, Schüttsommerein, Szlovákia)¹¹ és végül Kőszegen. E három utóbbi helyen a nyomda vezetője Johannes Sigismund Wechel ill. Andreas Wechel volt, a neves európai protestáns nyomdász-dinasztiának, a Wechel-családnak két tagja. Az egykor 1615-ben Fidlertől vásárolt nyomdafelszerelést utóljára az 1659-re szóló kőszegi naptárban látni viszont. E vásárlást nemcsak a Bécsben, majd Németújváron megjelenő azonos betűk tanúsítják, hanem fennmaradt a Fidler által átadott teljes nyomdai felszerelés jegyzéke is, az eszközök, betűk, díszek felsorolásával.¹²

Ezt a tipográfiát szünetelése idején, 1634-ben Ferenczffy Lőrinc királyi titkár meg akarta vásárolni a nyomda-alapító fiától, Batthyány Ádámtól. Érdekes, hogy bár ekkor már évek óta birtokában volt, és használta a Prágában vásárolt Nigrinus-féle officína kiváló felszerelését, amikor tudomására jutott, hogy a Batthyány-család tulajdonában lévő tipográfiát a németújvári várban raktározzák és nincs használatban, azonnal vételi ajánlatot tett rá. A vásárlás azonban aligha történt meg.

⁸ A 12 K 132 kurzív szövegtípusnak és a „b” és „d” jelű iniciálé-sorozatnak reprodukcióját lásd V. ECSEDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda első korszaka (1623–1636)*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974–1975 (Bp. 1976.) 349–421.

⁹ KOPCSÁNYI Márton: *Az evangéliumok és epistolok*. Bécs–[Pozsony], 1616–[1617] [Matthaeus Formica et typ. Archiepiscopalis], lásd RMNy 1145; MAYER: *i. m. I.* 215. Nr. 1097.

¹⁰ Fidler nyomdai felszerelésének értékelését Matthaeus Formica végezte. A jegyzéket közli MAYER: *i. m. II.* 400.

¹¹ 1976-tól Tejfalun nem önálló, hanem Somorjához tartozik.

¹² Az eredeti, német nyelvű forrásokat is közli V. ECSEDY Judit: *Egy dunántúli református nyomda sorsa*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1979. (Bp. 1981.) 303–352.

Különleges helyet foglal el a magyar nyomdatörténetben a már említett Ferenczffy Lőrinc személye, aki Bécsben előbb magyar könyvek magán-kiadójaként, majd nyomdatulajdonosként tette emlékezetessé nevét. Személyes ismeretség fűzte Johann Theodor de Bry-hez, a neves frankfurti nyomdászhoz, akivel már 1619-ben, II. Ferdinánd császárrá koronázása alkalmával is találkozott, de Bry veje pedig, Mattheus Merian rézmetszetekkel díszített bibliájának negyedik kötetét 1627-ben neki ajánlotta, mint a művészetet értő és pártoló magasrangú személynek.¹³ A Bécsben élő királyi titkár 1628-ban vált maga is nyomdatulajdonossá, amikor Prágában megvásárolta a híres Georgius Nigrinus (Jiří Černý) illetve utóda Jonata Bohutský tipográfiáját. A Ferenczffy tulajdonában lévő 54 képből álló fametszetes illusztráció-sorozat azonban nemcsak saját, a Nigrinus-féle tipográfiával Bécsben nyomtatott kiadványain látható, hanem különböző időpontokban három másik bécsi műhelyben is: Gregor Gelbhaar-nál 1618–1626 között,¹⁴ Michael Rickhes-nél 1629-ben,¹⁵ és Matthaues Formicánál 1627–1637 között.¹⁶ Ferenczffy ugyanis, míg Prágában vásárolt betűkészletét külön kezelte, kölcsön vagy használatra nem adta ki, addig fametszetű képeit a jelek szerint az általa kiadott, de más bécsi tipográfiákban nyomtatott kiadványok díszítésére is felhasználta.¹⁷

Szemmel láthatóan a szép, illusztrált, metszetekkel gazdagon díszített könyvek kiadására törekedett. Mint kiadónak az említett három bécsi nyomdával való kapcsolatát meggyőzően bizonyítják fametszetes szentkép-sorozatának darabjai. Egyik 1637-ben, saját nyomdájában megjelent díszes kiállítású könyvén finom, virágokat ábrázoló, rézmetszetű keret látható.¹⁸ Az 1618–1621 évek között Bécsben működött Wolfgang Schump, aki magát „typographicus aulicus”-nak nevezte egyik 1620-ból származó nyomtatványán, Pázmány Péter *Vindicia ecclesiasticae* c. művét ugyanezzel a címlapkerettel díszítette.¹⁹ Holl Béla pedig a bécsi Gregor Gelbhaar-nál készült Pázmány-kiadásról említi, hogy címlapján ezt a keretdíszet látni. Lehetséges, hogy ez a rézmetszet Ferenczffy tulajdona volt már akkor, amikor saját nyomdája még nem volt, de ismeretes, hogy gyűjtötte a rézlemezeket.²⁰

Némethi Jakabnak, a pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomda prefektusának kapcsolata Ferenczffy Lőrinc-cel akkor kezdődött, amikor Némethi évekig Bécsben tartózkodott, és Pázmány Péter esztergomi érsek, bíboros munkáit készítette sajtó alá. Egyidőben tűnnek fel Ferenczffy és Némethi kiadványaiban a rézmetszetű illusztrációk, címlapok is. A legkorábbi rézmetszetekkel díszített könyv Ferenczffy

¹³ VISKOLCZ Noémi: *Ferenczffy Lőrinc és Matthaues Merian d. Ae. kapcsolatához.* = MKsz 2000. 478–483.

¹⁴ RMK III 1212, RMK III 1211, RMNy 1259 és RMK III 1394.

¹⁵ RMNy 1422.

¹⁶ RMNy 1377, RMNy 1489, RMNy 1574 és RMNy 1666.

¹⁷ HOLL Béla: *i. m.* 59–62.

¹⁸ RMK III 1518.

¹⁹ RMK III 1287.

²⁰ HOLL Béla: *i. m.* 165.

kiadványai között Hajnal Mátyás elmélkedő könyvecskéje, amelynek legfőbb ékessége egy 18 darabból álló, szívet ábrázoló embléma-képsorozat (1. kép).²¹ E rézlemezek nem tartoztak Ferenczffy gyűjteményéhez, hagyatékában sem szerepelhettek, ezért a második, pozsonyi kiadásban²² a képeket kezdetlegesebb fametszetek helyettesítik, amelyek néha az eredetinek tükörképei.

Azok a fametszetes képek, amelyek Ferenczffy kiadói tevékenysége során több bécsi nyomda kiadványaiban is megtalálhatók, a királyi titkár nyomdájának többi felszerelésével együtt halála után a pozsonyi Jezsuita kollégiumi nyomda tulajdonába került (1640). A Ferenczffytől származó nyomdafelszerelés nagy jelentőségű volt a jezsuiták számára. Először is, amint az a későbbi iratokból kitűnik, az egykori királyi titkár tipográfiája matricákkal is fel volt szerelve, továbbá jelentősen gazdagította az addig szerénynek mondható pozsonyi illusztrációk sorát. A Ferenczffytől származó felszerelés azonban később (1662) Nagyszombatba került,²³ ahogy az egyetem mellett a nyomda egyre nagyobb jelentőségre tett szert. Ferenczffy egykor Prágában és Bécsben használt fametszetes dúcai még a 17. század végi nagyszombati nyomtatványokban is viszontláthatók.

Matthaeus Formica Kölner-Hof-ban működő nyomdáját több magyar nyelvű, és magyar vonatkozású, magyar szerzőtől származó kiadvány hagyta el az 1620–1630-as években. Ebből az időből három betűtípusnak és két iniciálé-sorozatnak a pozsonyiakkal való egyezését lehetett felfedezni. Míg Pozsonyból eltűntek (mert Bethlen Gábor intézkedése nyomán Gyulafehérvárra kerültek) az Érseki nyomda betűi és díszei, iniciáléi,²⁴ addig Bécsben a Formica-műhelyben továbbra is használatban voltak. Az újonnan, Pázmány Péter által 1623-ban alapított pozsonyi nyomda két típusa is közös a Formica-nyomdáéval, ezek egyike rendkívül jellegzetes, szögletes metszésű betűtípus.²⁵ Fent már szó volt Ferenczffy Lőrincnek a Formica-nyomdában készült kiadásairól. A Formica műhelynek a későbbiekben is volt kapcsolata a pozsonyi tipográfiával, mert a pozsonyi nyomda későbbi prefektusa, a már említett Némethi Jakab Káldi György segítőtársa volt Bécsben akkor is, amikor Formicánál biblia-fordítását nyomtatták („adiutor P. Káldi in impressione”).²⁶

²¹ Az embléma-képek eredetijét Antoine Wierix németalföldi festő képei nyomán Martin Baes németalföldi rézmetsző készítette.

²² RMNy 1952.

²³ Egyes díszei azonban már évekkel korábban, 1656-ban felbukkantak Nagyszombatban, még mielőtt a felszerelés hivatalos átadására sor került volna. Lásd HOLL Béla: *i. m.* 185.

²⁴ Ezeknek és a Formica-nyomda betűinek és iniciáléinak azonosságáról lásd a 7. jegyzetet.

²⁵ A Pázmány által alapított pozsonyi nyomda 6A 117 és 14A 150 antikva típus használatáról lásd V. ECSEDY Judit: *A pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomda (1623–1652)*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1994–1998. (Bp. 2000.) 371–403.

²⁶ RMNy 1352. Káldi és Némethi együttműködését lásd BAKÓ Dorottya: *Káldi György élete és művei*. = MKSz 1987. 84–85.

1. Szívet ábrázoló emblémák Hajnal Mátyás ú. Szíves könyvecskéjéből. Fent rézmetszetes képek az első kiadásból (Bécs 1629), lent fametszetes másolataik a második kiadásból (Pozsony 1642).

Még nagyobb mértékű egyezés tapasztalható a Formica nyomda 1638–1640 közötti nyomtatványai és a pozsonyi nyomda 1635–1640 között bővített betűkészlete között: kilenc típus azonos a két nyomdában. Ezek közül egy antikva,²⁷ a többi német szöveg nyomtatására használt fraktúr ill. schwabacher betű. Vagyis a bécsi Formica és a pozsonyi jezsuita nyomdát szinte pontosan egyszerre és ugyanazokkal a betűkkel bővítették ki. A fennmaradt nyomtatványok azt mutatják, mintha a felújítás előbb történt volna meg Pozsonyban, és csak ezután néhány évvel Bécsben, Formicánál. Az egyezés a Formica és a pozsonyi Jezsuita kollégiumi nyomda között olyan mértékű, hogy Formicának csak olyan német betűi vannak, amelyek ugyanúgy megtalálhatók Pozsonyban is.²⁸ Ugyancsak egyezést mutat az egyik nagy, díszes szövegkezdő betűsorozat is.²⁹ A bécsi Formica és a pozsonyi Jezsuita kollégiumi nyomda betű közti számos egyezést egy közös betűöntő működésére lehet visszavezetni, amint arról a betűöntőkkel kapcsolatban még szó esik. (2. kép)

A B C D E F G H I J K L M N O P Q R S T U V W a d b c e f

d e f f f f g h i j k l m n ñ o p r s f f

ß t ſ u ü v w z . : . /

roische geschichten der fürnehmen Männer nicht allein von dem gemainen Volck vnd andern Leutten mit gratulirn vnd frolocken möchten stattlich gelobt vnd hoch erhebt werden / sondern auch damit sie nicht in vergessung / bey denen die damahls lebten / solten kommen / vnd hernach bey den Nachkömblingen ganz vnd gar ver-

2. Fraktúr betűtípus, amelyet Johann Schalmayr betűöntő Bécsben készített egyidejűleg a pozsonyi jezsuita nyomda és a bécsi Formica-műhely számára az 1630-as években.

²⁷ 14A 150 nagyobb fokozatú antikva-típus.

²⁸ 21F 150, 23F 88, 20F 100, 25F 9 mm, 22F 125, 27S 125, 26S 88 és 24S 100 típus.

²⁹ A pozsonyi Jezsuita kollégiumi nyomda „k” jelű sorozata.

Matthaeus Formica özvegye (Maria Formikin) 1640-ben ezen a néven vezette a nyomdát, majd hozzáment Matthaeus Cosmerovius lengyel származású nyomdászhoz (aki ezután több, mint harminc évig állt a nyomda élén: 1640–1674 között). Cosmerovius műhelye továbbra is a Kölner-Hof-ban volt. 1649-től udvari nyomdász, majd lovagi címmel tüntette ki a császár. A korszak egyik legjelentősebb műhelye volt az övé. Betűi legnagyobb részét saját műhelyében öntette.³⁰ Sokat nyomtatott olaszul, latinul, magyarul. Nála jelent meg Zrinyi Miklós *Adriai tengernek syrenája*³¹ és Lippai János *Posonyi kertjének* három könyve közül is az egyik,³² ami a bécsi Cosmerovius és a nagyszombati Akadémiai nyomda közötti szoros kapcsolatra utal. Betűkészletében három olyan típus található, amely azonos a pozsonyi Jezsuita kollégiumi nyomda betűivel, mindhárom fraktúr típus,³³ és mindhárom megvolt egyidejűleg a Rickhes-nyomda készletében is.

Számos magyar vonatkozású kiadvány nyomdásza volt Michael Rickhes is, sőt a pozsonyi nyomdával olyan szoros kapcsolata volt, hogy a 1620-as 1630-as években néhány terjedelmesebb magyar nyelvű nyomtatvány egy része nála, más része a pozsonyi nyomdában készült,³⁴ vannak olyan nyomtatványok is, amelyek címlapján bécsi Michael Rickhes nyomdász neve szerepel, de pozsonyi helymegjelöléssel.³⁵ Nem valószínű, hogy Rickhes műhelyének egy részét áthelyezte volna Pozsonyba, hiszen éppen ekkor Némethi Jakab Káldi György rendfőnök mellett Bécsben felügyelte a nyomtatást: „Praest typo” illetve 1631-ben: „praest typo et imprimi Postillam.” Ez az együttműködés Pozsony és a bécsi Rickhes műhely között 1636-ig mutatható ki (ebben az évben halt meg a bécsi mester).

Rickhes műhelye előbb az az Újvilágban „in der Neuen Welt” működött, majd 1633-ban költözött át officinájával a Lugeck-re, ahol ma Gutenberg szobra áll. Ezt a helyet Rickhes latinosan „ad Lubecam”-nak jelölte, maga az épület valójában a Regensburger-Hof, azaz a bajor kereskedők székháza. 1629–1647 közötti nyomtatványain látható betűi azonosságot mutatnak a Pázmány-féle felszerelés két típusával,³⁶ mindkettő címbetű, amelyek nem lehettek ritkák a maguk idejében. A későbbiekben egy kurzív kiemelő típus közös a nagyszombati Akadémiai nyomda készletében találhatóival.³⁷ Itt feltehetően közös beszerzési forrásról lehet szó, mert nincs adatunk arról, hogy a Rickhes-műhelyben betűöntés folyt volna.

1663-ban jelent meg a bécsi nyomdászok sorában Johann Baptist Hacque (1663–1678), aki antwerpeni nyomdász-család tagjaként már ott kapcsolatban állt az utóbb szintén Bécsben letelepedett Hieronymus Verdussen és Johann van Ghelen

³⁰ FRITZ, Georg: *Geschichte der Wiener Schriftgiessereien seit Einführung der Bucdruckerkunst im Jahre 1482 bis zur Gegenwart 1482–1923*. Wien, 1924. 29.

³¹ RMNy 2360.

³² RMK I 1054.

³³ 22F 125, 21F 150 és 23 F 88 fraktúr típus.

³⁴ RMNy 1421, RMNy 1422, RMNy 1509 és RMNy 1510

³⁵ Káldi György magyar nyelvű prédikációs-kötetei: RMNy 1509 és RMNy 1510 (1631)

³⁶ 1A 13 mm és 5A 8 mm

³⁷ 2K 9 mm kurzív címbetű

nyomdászokkal. Hacque néhány évi önálló bécsi tevékenység után 1667-ben üzleti kapcsolatba lépett Verdussen nyomdással és könyvkereskedővel. Első közösen nyomtatott könyvük a mai ismeretek szerint Augustin Romer *Servitus Mariana* (1667),³⁸ de közösen adták ki Martinus de Esparza *Quaestiones* című,³⁹ többkötetes munkáját is 1667-ben és 1668-ban.

Hacque és Verdussen együttműködése magyar szempontból azért érdekes, mert két közösen nyomtatott könyvük tipográfiai jellemzői azt mutatják, hogy teljes egészében ezzel a felszereléssel azonos a Pottendorfbán, és részben azonos a Lajta magyarországi partján, Loretomban, ugyancsak Nádasdy által alapított tipográfia betű- és dísz anyaga. Verdussen önálló bécsi tevékenységének nincs bizonyítéka, hacsak az a három, magyarországi egyházmegyeiek számára kiadott *Rituálé* nem,⁴⁰ amelyek a nyomtatás helyének elárulása nélkül Verdussen 1666-os impresszumát viselik. Pottendorfi nyomtatványnak tartották ezeket, bár egyébként nincs bizonyíték az ottani nyomda ilyen korai, 1666-os működésére. Az azonban továbbra sem kétséges, hogy a Nádasdy Ferenc országbíró által alapított pottendorfi nyomda ugyanazzal a felszereléssel dolgozott, mint bécsi együttműködésük idején Hacque és Verdussen. Úgy látszik, hogy a pottendorfi nyomdaalapítás alkalmából csak egy részt vettek ki a bécsi felszerelésből, hiszen bécsi nyomtatványok Hacque impresszumával a továbbiakban – Nádasdy tipográfiájának működése idején is – megjelentek. Másik magyarázat lehetne, ha a bécsi Hacque műhelyben is folyt volna betűöntés. Ez megmagyarázná a két helyen egyszerre jelen lévő azonos betűket. Hacque és Verdussen kapcsolata azonban további kutatást igényel, amelynek révén talán felderíthető lenne, hogy miért látható a pottendorfi nyomtatványokon Hacque nyomdászjegye, ha a nyomdászuk Verdussen volt? Ez a jelvény motollát ábrázol, amelyet felhőből kinyúló kéz hajt forgattyú segítségével. Felirata „Ingenio et virib[us]”.

Azután, hogy Nádasdy Ferencet felségárulás vádjával 1671-ben kivégezték, Verdussen névvel bécsi nyomtatványon sem találkozunk. Amikor Nádasdy kivégzése után a pottendorfi és lorettói nyomdát leltárba vették, ott Verdussen neve nem szerepelt, az értékbecslést Cosmerovius végezte.⁴¹ Minthogy a pottendorfi nyomdafelszerelés teljes egészében egyezni látszik a Hacque-tól, Bécsből ismerttel, így meglehetősen nehéz különválasztani a Bécsben Hacquenál és a Pottendorfbán Verdussennél készült nyomtatványokat, amennyiben azok impresszum nélküliek. A pottendorfi és a magyarországi lorettói műhely között feltétlen kapcsolat keresendő, hiszen időben szorosan követték egymást. Ez utóbbinak nyomdavezetője David Krausz, akinek személye azonban Bécsből nem ismert.

³⁸ MAYER: *i. m. I.* 287. Nr. 1835

³⁹ MAYER: *i. m. I.* 287. Nr. 1836, 1837

⁴⁰ RMK III 2383, RMK III 2358 és Országos Széchényi Könyvtár: RMK III 2358b

⁴¹ SEMMELWEIS, Karl: *Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts*. Eisenstadt, 1972. 75–77. – BORSA Gedeon: *Nádasdy Ferenc pottendorfi és lorettomi nyomdái (1666–1673)*. = MKsz 1975. 201–207.

Hacque-nak más magyarországi kapcsolatai is lehettek. Megállapítható ugyanis, hogy Kéry János *Universa* c. három kötetes munkájának⁴² azok a részei, amelyek nem a pozsonyi Gottfried Gründer nyomdász (1669–1673) felszerelését tükrözik, Hacque műhelyében készültek, minthogy tipográfiai jellemzői teljes egyezést mutatnak Hacque bécsi nyomtatványaival. Tehát Gründernél készült az első kötet törzse és a második kötet törzsének fele, minden más Hacque-nál. Egyik kötet címlapja sem Gründer nyomtatványa, annak ellenére, hogy mindegyik – valójában Hacque-nál készült címlapon – az áll, hogy „imprimebat Posonii Gottfried Gründerus 1673”. Az első kötet ajánlásának tartalmából is egyértelmű, hogy legkorábban 1674-ben készülhetett – ekkor pedig Gründer már nem volt Pozsonyban.

Hacque özvegyétől Johann van Ghelen vásárolta meg a tipográfiát (1678–1721), aki Westphaliából Antwerpenbe került református nyomdász-családból származott. Az 1670-es évek elején jött Bécsbe. Hacque műhelyében alkalmazták mint tapasztalt nyomdászt, akit széleskörű nyelvismerete is alkalmassá tette a műhely fellendítésére. Hollandul, németül, latinul, franciául, olaszul, spanyolul és állítólag magyarul is tudott, éppen ezért főleg idegennyelvű kiadványok nyomtatását vállalta. Van Ghelen műhelye a Cosmerovius-nyomda mellett Bécs legjelentősebb nyomdája volt, amely öt sajtót foglalkoztatott folyamatosan. Cosmeroviushoz hasonlóan betűit saját használatra maga állította elő betűöntődjében.⁴³ Nyomdai felszerelésében 1695-től kezdődően számos azonosság mutatható ki a kolozsvári Unitárius nyomda betűivel, amelyet ugyancsak ekkortájt szereltek fel Bécsben vásárolt betűkkel. Hét típus esetében tapasztalható teljes azonosság a bécsi és az erdélyi műhely készletében.⁴⁴

A 17. század utolsó harmadának egyik jelentős bécsi nyomdásza Leopold Voigt (1670–1706) egyetemi nyomdász. Nyomdája nagy számban adott ki magyar vonatkozású munkákat, és bőséges betűválasztéka között exotikus típusok is szerepeltek. 1669–1689 közötti nyomtatványait áttekintve megállapítható, hogy 1674-ben az ő műhelyében is új típusok jelentek meg, amelyek azonosak a nagyszombati Akadémiai nyomdában egy évvel később, 1675-ben megjelenő két új szövegtípussal.⁴⁵ Az azonos típusok egyidejű megjelenése azonos beszerzési forrásra utal.

A Bécsben 1693-ban alapított Lercher-nyomda felszerelése különösen érdekes számunkra, tekintve hogy típusai szinte kivétel nélkül azonosak a kolozsvári Unitárius nyomda számára néhány évvel később, Bécsből vásárolt betűkészlettel.⁴⁶ Ezek a betűk a bécsi Lercher-nyomda 1693–1710 közötti nyomtatványain mutathatók ki.

*

⁴² RMK II 1325

⁴³ FRITZ: *i. m.* 33.

⁴⁴ Az Unitárius nyomda 4A 140, 2A 200, 3K 200, 6A 120, 9K 99, K 84 és K 100 típusa a bécsi Van Ghelen officínában is megtalálható

⁴⁵ A 85 és K 85 antikva ill. kurzív típus

⁴⁶ Az Unitárius nyomda 9K 99, 8A 99, 4A 150, 2A 200 típusa

Az előbbieken többször vontuk le azt a következtetését, hogy a különféle nyomdák felszerelésében egyidejűleg megjelenő azonos típusok közös beszerzési forrásra vezethetők vissza. Ezt bizonyítottnak vehetjük, tekintve hogy megbízható források számolnak be arról, hogy bizonyos időpontokban – amikor egyébként az azonosságok egyszerre megszorodtak – név szerint is ismert betűöntők dolgoztak Bécsben. Az egyes nyomdáknál felismert és elemzett azonosságok jelentős részben arra vezethetők vissza, hogy a bécsi nyomdák számára olyan, általában Augsburgból vagy Nürnbergből származó betűmetszők és betűöntők dolgoztak, akiket egyes magyarországi nyomdák is megbíztak hasonló feladatokkal. Nagyrészt ebből a körülményből adódik a bécsi és egyes hazai nyomdai készletek azonossága.

Anton Mayer megállapítása szerint a 17. sz. folyamán a nagyobb bécsi műhelyekben (mint a Gelbhaar, Cosmerovius, és van Ghelen officínában) helyben öntötték a betűket, saját használatra.⁴⁷ Főleg az ún. kenyérbetűket, azaz a gyakran és nagy mennyiségben használt szövegbetűket öntötték helyben, a ritkábban használt kiemelő, címbetűket külföldről vásárolták. A 17. században az első Bécsben működő és név szerint említett betűöntő Johann Schalmayr, akinek neve korabeli forrásban először 1637-ben a pozsonyi nyomdával kapcsolatban, majd 1640-ben a Formica-nyomdával kapcsolatban fordul elő.

Ő az az augsburgi származású betűöntő, aki 1635–1637 között a pozsonyi Jezsuita kollégiumi nyomda számára készített többféle szövegbetűt Némethi Jakab nyomdai prefektus megrendelésére.⁴⁸ Ugyanaz a Némethi Jakab, aki korábban, már a Forgách Ferenc és Pázmány Péter érseksége idején is jelen volt Bécsben, amikor Formica és Rickhes officínájában magyar nyelvű könyvek nyomtatását felügyelte. Némethi már 1635-ben új betűket rendelt a pozsonyi jezsuita kollégium számára, méghozzá magyar szöveg nyomtatására alkalmas betűket. E vásárlás időpontját két ezzel kapcsolatos korabeli forrás is megerősíti, de ugyanezt bizonyítják az 1635 után megjelent pozsonyi nyomtatványok tipográfiai anyagában bekövetkezett változások is. Ezek között szerepel az augsburgi Hans Schalmayr betűöntőnek Némethi megbízásából kifizetett összeg elismervénye is. Ugyanezzel a legkorábbi – 1635. évi – vásárlással kapcsolatos az a levél, amelyet Némethi Jakab írt Johann Luekhner kereskedőnek Pozsonyból Bécsbe, 1636. július 9-én. Az 1635. október 9-i szállítás után az 1637. április 4-i következik. Ez alkalommal a bécsi Matthias Wucherer ügynök a Schalmayr augsburgi betűöntő által elvégzett javításokra hivatkozik és arra, hogy ezeket ugyanaz a fent említett Luekhner át is szállította Pozsonyba. Külön érdekesség, hogy az 1635. október 9-i vásárlás tételesen is fel van sorolva: cicero antikva, cicero kurzív és verzális betűkből áll ez a vétel.

Természetesen a Némethi névéhez fűződő teljes, újonnan beszerzett készlet ennél jóval több volt. E vásárlásból származó betűk 1636-tól mutathatók ki a po-

⁴⁷ MAYER: *i. m. I.* 70, 339

⁴⁸ Az eredeti német nyelvű forrásokat is közli V. ECSEDY Judit: *A pozsonyi jezsuita kollégiumi nyomda (1623–1652)*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1994–1998. (Bp. 2000.) 371–391.

zsonyi nyomtatványokon. Ezt a felszerelést a korabeli iratok „typus novissimus”-nak nevezték, megkülönböztetve a Pázmány által adományozott betűktől és az 1640-ben, Lippay György támogatásával megszerzett „typus Ferenczffyanus”-tól. Ezt az adományozást a rendi feljegyzések is megőrizték: „Georgius Lippay Hungariae Cancellarius ad eam typographiam quam nobis Eminentiss. Card. Pazmanus donavit, adjecit etiam quoque, quem... Laurentius Ferenczffy... possedit, quoque prioricopiosior fuerit, ac facile 3000 flor aestimata”⁴⁹ Az 1662-ben rögzített iratok szerint Némethi a „typus Ferenczffyanus” betűkészletét nagy költséggel újraöntötte. A kiadványok betűi azt bizonyítják, hogy az újraöntést 1641-ben végezték.

Érdekes, hogy a Cosmerovius saját betűinek 1640-ben történt felöltéséről egy későbbi, pozsonyi nyomdával kapcsolatos iratból értesülünk: az említett, 1662-ből származó feljegyzés szerint a Ferenczffy-féle betűk újraöntést bizonyíthatja Matthias Cosmerovius bécsi tipográfus is, aki hasonló újraöntésnek vetette alá saját típusát, és igazolhatja azt is, hogy az a munka 4000 forint költséggel járt. Egyébként is ez a Ferenczffy-féle felszerelés lehetett – a pozsonyi nyomda most már háromféle felszerelése közül – a legértékesebb, hiszen ehhez matricák is tartoztak, nemcsak öntött betűk, amint azt az iratok több alkalommal is hangsúlyozták. Az előbbiekből emlékezhetünk, hogy Ferenczffy nyomdai felszerelése, amelyet Bécsben használt, eredetileg a prágai Nigrinus-officínáé volt.

A Bécsben dolgozó augsburgi származású Schalmayr betűöntőtől vásárolt felszerelésről 1652-ben mintakönyv⁵⁰ is készült. Feltehető, hogy a pozsonyiak ennek a felszerelésnek eladására is gondoltak, és ennek elősegítésére készülhetett a betűmintakönyv. A korabeli iratok hangsúlyozzák, hogy „juxta syllabum characterum omnium Latinorum et Germanicorum impressum. Posonii. Anno 1652.” Maga a betűmintakönyv azonban nem maradt fenn, emlékét csak a korabeli feljegyzések őrizték meg. Másrészt fennmaradt az a leltár, amelyet Matthaues Formica halála után (1640) tipográfiájáról felvettek. A nyomdai hagyaték becslését Elias Kenbach könyvnyomtató, Johann Schalmayr betűöntő, és Matthaues Rictius (Rickhes) könyvnyomtató végezte és írta alá.⁵¹ Mivel a Formica-féle betűk már régiek voltak, Cosmerovius 40 mázsa ólmot vásárolt Lengyelországból és egy augsburgi betűöntővel – aki Schalmayr lehetett – újraöntette. (Erre a munkára utalnak az említett pozsonyi iratok.)⁵² Ugyancsak ismert Cosmerovius özvegyének, Maria Formikinnek végrendelete is 1643-ból,⁵³ A nyomda leltározását, értékbecslését ekkor is Matthaues Rickhes és Elias Kenbach könyvnyomtatók végezték. Megtudni belőle, hogy a betűkhöz matricák is tartoztak. A harminc évvel később, Matthaues Cosmerovius halálakor (1674) felvett leltár részletesen⁵⁴ beszámol

⁴⁹ HOLL Béla: *Forrásszövegek a pozsonyi nyomdászat történetéhez a 17. század első feléből.* = MKsz 1973. 377–379.

⁵⁰ *Syllabus characterum* lásd RMNy 2436A

⁵¹ A nyomdai hagyaték felbecslését közli MAYER: *i. m. II.* 400–401.

⁵² HOLL Béla: *Forrásszövegek ... i. h.* 377–379.

⁵³ MAYER: *i. m. II.* 401.

⁵⁴ MAYER: *i. m. I.* 340. és FRITZ: *i. m.* 29.

többek között arról, hogy a műhelynek minden típushoz volt matricája, és 30 öntőkészüléke.

Schalmayrt mint önálló betűöntőt a szakirodalom nem tartja számon. Lehetséges tehát, hogy munkássága Bécsben kizárólag a Formica-Cosmerovius-officinához kötődik. Ugyanakkor a pozsonyi betűmegrendelésekről fennmaradt iratok Schalmayrral kapcsolatban nem említik a bécsi Formica- ill. Cosmerovius-műhelyt.

A 17. század végén többször egyes betűmetszőként és betűöntőként említik a nürnbergi származású Lobinger-testvéreket, akik több helyen is működtek.⁵⁵ 1675-ben a bécsi diplomata és orientalista Franz Meninski (Mininski) hívta Bécsbe Johann Lobingert, hogy újonnan alapítandó nyomdája számára egzotikus betűket metszen és öntsön. Lobinger 1683-ig maradt Bécsben, Bécs elfoglalását követően Prágába ment, ahol több éven át önállóan, de csekély sikerrel betűöntőként tevékenykedett. Már ottani letelepedése is nehézségekbe ütközött lutheránus vallása miatt.⁵⁶ Miután Meninski megkapta a császári privilégiumot nyomda alapítására, Johann Lobinger Bécsben betűöntődét rendezett be, egzotikus betűket metszett számára keleti nyomtatványok kiadására, itt készült minden Meninski számára szükséges betűtípus.⁵⁷ Bár erre vonatkozó bizonyíték egyelőre nincs, mégis valószínűnek látszik az összefüggés a nagyszombati Akadémiai nyomda betűkészletének 1675. évi felfrissítése és Johann Lobinger bécsi munkálkodása között. A nagyszombati betűkkel azonos típusok ugyanakkor más bécsi műhelyekben is megjelentek, ami bizonyára nem véletlen.

Pancraz Lobinger, feltehetően Johann Lobinger bátyja, előbb 1678-ban Salzburgban foglalkozott betűmetszéssel és betűöntéssel, ahol kibocsájtott egy antikva típusokat felsorakoztató plakátformájú betűmintalapot.⁵⁸ A munkásságára vonatkozó következő adat már mint bécsi betűmetszőről és betűöntőről szól, 1693. augusztus 19-ről van adat, amikor a bécsi Pancraz Lobinger betűöntő átnyújtott a szebeni tanácsnak egy ajánlatot „für die Einrichtung einer Druckerei mit Schriften”⁵⁹ Mayer értelmezése szerint Lobinger megbízatása matricákra is vonatkozott. M. Tótfalusi Kis Miklóstól tudjuk, hogy az 1697. évi tűzvészben a szebeniek új típusa elolvadt.⁶⁰ Bizonyára arról az új betűanyagról van szó, amelyre 1693-ban Bécsben Pancraz Lobinger betűöntőtől ajánlatot kértek, és akivel Johannes Zabanius szebeni bíró Bécsben tárgyalta a szebeni nyomda részére készítendő betűkről.⁶¹

⁵⁵ BAUER, Friedrich: *Chronik der Schriftgiessereien in Deutschland un den deutschsprachigen Nachbarländern*. 2. erg. Aufl. Offenbach am Main, 1928. 157.

⁵⁶ BAUER: *i. m.* 158, 168–169.

⁵⁷ FRITZ: *i. m.* 31.

⁵⁸ BAUER: *i. m.* 158, 172.

⁵⁹ Részletesen közli az ajánlatot MAYER: *i. m. I.* 342.

⁶⁰ M. TÓTFALUSI KIS Miklós: *Mentség* 182, 230.

⁶¹ TEUTSCH, Friedrich: *Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen*. = Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels (VI.) 1881. 65–66.

többek között arról, hogy a műhelynek minden típushoz volt matricája, és 30 öntőkészüléke.

Schalmayrt mint önálló betűöntőt a szakirodalom nem tartja számon. Lehetséges tehát, hogy munkássága Bécsben kizárólag a Formica-Cosmerovius-officinához kötődik. Ugyanakkor a pozsonyi betűmegrendelésekről fennmaradt iratok Schalmayrral kapcsolatban nem említik a bécsi Formica- ill. Cosmerovius-műhelyt.

A 17. század végén többször egyes betűmetszőként és betűöntőként említik a nürnbergi származású Lobinger-testvéreket, akik több helyen is működtek.⁵⁵ 1675-ben a bécsi diplomata és orientalista Franz Meninski (Mininski) hívta Bécsbe Johann Lobingert, hogy újonnan alapítandó nyomdája számára egzotikus betűket metszen és öntsön. Lobinger 1683-ig maradt Bécsben, Bécs elfoglalását követően Prágába ment, ahol több éven át önállóan, de csekély sikerrel betűöntőként tevékenykedett. Már ottani letelepedése is nehézségekbe ütközött lutheránus vallása miatt.⁵⁶ Miután Meninski megkapta a császári privilégiumot nyomda alapítására, Johann Lobinger Bécsben betűöntődét rendezett be, egzotikus betűket metszett számára keleti nyomtatványok kiadására, itt készült minden Meninski számára szükséges betűtípus.⁵⁷ Bár erre vonatkozó bizonyíték egyelőre nincs, mégis valószínűnek látszik az összefüggés a nagyszombati Akadémiai nyomda betűkészletének 1675. évi felfrissítése és Johann Lobinger bécsi munkálkodása között. A nagyszombati betűkkel azonos típusok ugyanakkor más bécsi műhelyekben is megjelentek, ami bizonyára nem véletlen.

Pancraz Lobinger, feltehetően Johann Lobinger bátyja, előbb 1678-ban Salzburgban foglalkozott betűmetszéssel és betűöntéssel, ahol kibocsájtott egy antikva típusokat felsorakoztató plakátformájú betűmintalapot.⁵⁸ A munkásságára vonatkozó következő adat már mint bécsi betűmetszőről és betűöntőről szól, 1693. augusztus 19-ről van adat, amikor a bécsi Pancraz Lobinger betűöntő átnyújtott a szebeni tanácsnak egy ajánlatot „für die Einrichtung einer Druckerei mit Schriften”⁵⁹ Mayer értelmezése szerint Lobinger megbízatása matricákra is vonatkozott. M. Tótfalusi Kis Miklóstól tudjuk, hogy az 1697. évi tűzvészben a szebeniek új típusa elolvadt.⁶⁰ Bizonyára arról az új betűanyagáról van szó, amelyre 1693-ban Bécsben Pancraz Lobinger betűöntőtől ajánlatot kértek, és akivel Johannes Zabanius szebeni bíró Bécsben tárgyalta a szebeni nyomda részére készítendő betűkről.⁶¹

⁵⁵ BAUER, Friedrich: *Chronik der Schriftgiessereien in Deutschland un den deutschsprachigen Nachbarländern*. 2. erg. Aufl. Offenbach am Main, 1928. 157.

⁵⁶ BAUER: *i. m.* 158, 168–169.

⁵⁷ FRITZ: *i. m.* 31.

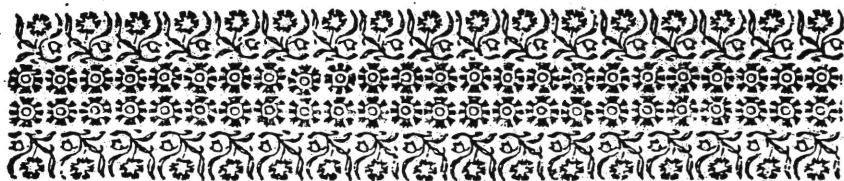
⁵⁸ BAUER: *i. m.* 158, 172.

⁵⁹ Részletesen közli az ajánlatot MAYER: *i. m. I.* 342.

⁶⁰ M. TÓTFALUSI KIS Miklós: *Mentség* 182, 230.

⁶¹ TEUTSCH, Friedrich: *Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen*. = Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels (VI.) 1881. 65–66.

A C D E F G H I K L M N O P R S
 T U Y Z A I M N O R T u a æ b c d e é é é
 è g h i j k l m n o ö p q r s f u y z -, . ❁❁❁

3. Pancraz Lobinger Bécsben működő betűmetsző és betűöntő antikva-típusa és nyomdai cifrái a kolozsvári Unitárius-nyomdából (1697). Ugyanezeket a típusokat és ornamenseket szerezte be egyidejűleg a bécsi Hacque, Van Ghelen és a Lercher-officina is.

Újabbban felfedezett források azt bizonyítják, hogy ekkortájt és ugyancsak Pancraz Lobingertől Bécsben vásárolta felszerelését újonnan a kolozsvári Unitárius egyház is.⁶² Erről a Bécs nyomdászatával foglalkozó munkák még nem tudtak. Fritz szerint Pancraz Lobinger Bécsben működő önálló betűöntödéjének termékeiből semmi sem maradt ránk, de bizonyítottan üzemeltetett Bécsben egy betűöntödét.⁶³ Ezt az állítást azzal egészíthetjük ki, hogy bár valóban nem maradt fenn betűmintaalap Lobingertől, de Bécsben készített és forgalmazott betűi számos bécsi nyomtatványban tettenérhetők, de legteljesebben a kolozsvári Unitárius nyomda 1697-től megjelenő nyomtatványain (3. kép). Szerencsétlen véletlen folytán ugyanabban az évben, amikor az új szebeni betűk tűzvészben elolvadtak, Kolozsvárott is tűz ütött ki. Az 1697. május 6-i nagy tűzvészről ismét M. Tótfalusi Kis Miklós tudósít, akinek közelben lévő nyomdája viszont szerencsésen megmenekült. M. Tótfalusi úgy tudta, hogy az unitáriusok betűi teljesen elpusztultak, „mert elégett a tipográfiaháza”⁶⁴ Az unitáriusok 1696-ban létesített nyomdája azonban hamarabb kiheverte a tűzvész okozta károkat, mint azt Tótfalusi gondolta. Már 1698-tól fogva jelentetett meg kisebb terjedelmű kiadványokat, így volt lehetőség a Lobinger betűöntőtől származó betűtípusok rekonstruálására

⁶² Eredeti forrásokat a megvásárolt betűtípusok jegyzékével lásd PERGER Péter: *A kolozsvári unitárius egyház nyomdájáról való szemvetés*. In: *Fata Libelli. A nyolcvanéves Borsa Gedeon tiszteletére*. Bp. 2003. 289–304.

⁶³ FRITZ: *i. m.* 34.

⁶⁴ M. TÓTFALUSI KIS Miklós: *Mentség*. In: *Erdélyi féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*. Bevezető tanulmánnyal ellátta JAKÓ Zsigmond. Bukarest, 1871. 240.

is. Amikor arról ír, hogy mennyire nem becsülik meg otthon betűöntő tevékenységét, Tótfalusi még hozzáteszi: „mert a bécsi fusor félannyi munkát, mint amennyit én egy talléron adtam, egy aranyra becsül. Micsoda pedig az ő munkája az enyémhez képest!”⁶⁵

*

A fentieket röviden, és ez alkalommal a magyarországi nyomdák szemszögéből nézve, az alábbiak szerint foglalhatjuk össze. Nem meglepő, de mindenesetre a tipográfiai anyag sokszorosán bizonyítja, hogy a 17. század folyamán a legtöbb bécsi kapcsolata a pozsonyi és nagyszombati nyomdának volt. A legkorábbi pozsonyi katolikus nyomda, a Forgách Ferenc által alapított (1610) érseki tipográfia egy típusa és két iniciálé-sorozata felfedezhető a bécsi nyomdák kiadványaiban. A következő, Pázmány Péter által alapított, és a pozsonyi jezsuiták kezelésére adott nyomda (1623) jellegzetes betűi ugyancsak azonosak egyes bécsi nyomdák ekkortájt beszerzett típusaival.

Megállapítható, hogy az 1635–1640 között a pozsonyi nyomdában folyó felújítások pontosan egybeestek a bécsi Formica (később Cosmerovius-officína) ugyanilyen mértékű felújításával, mindez pedig Schalmayr augsburgi származású betűöntő átmeneti bécsi tevékenységével magyarázható. Ugyanilyen kapcsolatot lehetett felismerni a század utolsó harmadában (1675) és végén, az 1690-es években is, amikor két nürnbergi betűmetsző és betűöntő, előbb Johann Lobinger, majd testvére Pancraz Lobinger dolgozott egyszerre egyes bécsi, és egyes hazai (erdélyi!) nyomdák számára is. Úgy látszik, hogy az 1675-ös nagyszombati felújítás után a betűtípusok terén újabb frissítésre az 1690-es években került sor. Még az 1720-as évek nagyszombati kiadványait is ugyanazok az elemek díszítik, mint amelyek Bécsben az 1690-es évektől már fellelhetők, feltehetően az említett betűmetszők és betűöntők munkájának eredményeként.

Teljességében bécsi eredetű az a tipográfia, amelyet Batthyány Ferenc Németújváron létesített, hiszen Hans Fidler bécsi nyomdáját vásárolta meg (1615), amely Magyarországra kerülve a nyugat-dunántúli protestánsok tipográfiajaként működött.

Azonosságok figyelhetők meg a kolozsvári Unitárius nyomda, valamint a bécsi Van Ghelen, Heyinger, de főként az éppen az 1693-ban dolgozni kezdő, és nyilván helyben felszerelt Lercher-nyomda betűinél. Ennek az a magyarázata, hogy Pancraz Lobinger Bécsben dolgozó nürnbergi betűmetsző és betűöntőtől származik a kolozsvári Unitárius nyomda felszerelése (1696), és ugyancsak tőle kért ajánlatot valamivel korábban (1693) a szepeni városi nyomda is. Ez utóbbinak újonnan vásárolt betűi azonban néhány év múlva tűzvészben elpusztultak.

A Nagyszombatban az 1690-es években megjelenő görög és héber betűk is feltehetően Johann vagy Pancraz Lobingtól eredhettek, ez azonban még további kutatást igényel. Régóta foglalkoztatja a kutatókat, hogy honnan származik a nagy-

⁶⁵ M. TÓTFALUSI KIS Miklós: *Mentség...* 240.

szombati nyomda 1680-as évek végén megjelenő cirill betűkészlete? További kutatást igényel, hogy nem Pancraz vagy fivére Johann Lobinger, az egzotikus betűk szakembere metszette-e ezeket is?

Várákosásainkkal ellentétben nem látszik bécsi eredetűnek az 1676-ban alapított csíksomlyói Ferences kolostori nyomda felszerelése. Ennek beszerzési forrását tehát másutt kell keresnünk.

Az 1660–1670-es években Nádasdy Ferenc által felállított két Lajta melletti katolikus nyomda, az osztrák területen lévő pottendorfi és a magyar területen fekvő lorettói nyomda felszerelése is bécsi eredetű: az ottani Hacque és Verdussen-tipográfia betűivel és díszekkel, vagy legalábbis annak egy részével mutat azonosságot.

Az egyes bécsi és magyarországi nyomdák felszerelése között kimutatható azonosságokat a fentiekben ugyan megpróbáltuk számba venni, de megnyugtató és minden részletkérdésre kiterjedő magyarázatot ezekre az azonosságokra nem tudunk adni. Éppen a betűöntők tevékenységével kapcsolatban több kérdés is megválaszolatlanul marad. Először is kérdés, hogy a Bécsben működő, név szerint ismert betűöntők saját matricáikról öntötték-e betűt, vagy az egyes nyomdák tulajdonában lévő matricákról? Vajon a nagyobb officínák, amelyek számos betűtípus matricájával rendelkeztek és öntőműhelyük is volt, valóban csak saját használatra öntötték-e betűt, vagy megrendelésre is dolgoztak? Másrészt voltak olyan hivatásos mesterek, akik betűmetszéssel, öntéssel és öntött betűk árusításával foglalkoztak. Pusztán a betűtípusok azonossága alapján nem tisztázható, hogy közös forrásból vásároltak-e a nyomdák, ugyanattól a betűöntőtől, vagy a matrica származott-e közös forrásból? Mindezzel csak a kérdés összetettségét akarjuk érzékelteni, és azt, hogy az öntött betűk útja csak a betűk vizsgálata alapján egyértelműen nem tisztázható. Itt csak felvetettük azokat a számba vehető lehetőségeket, amelyek megmagyarázhatják a tipográfiai felszerelések közötti részleges azonosságokat. További útmutatóul a korabeli iratok szolgálhatnak, amelyek alátámasztják és megmagyarázhatják a tipográfiai megfigyeléseket.

Mindezeket figyelembe véve is, annyit megállapíthatunk, hogy Bécs a magyarországi nyomdák egyik legfontosabb beszerzési forrása volt. A bécsi nyomdák tipográfiai elemzésének csak egyik eredménye, hogy a hazai műhelyek bécsi nyomdákkal való kapcsolatát, és számos esetben felszerelésük bécsi eredetét sikerült tisztázni. Másik eredménye, amelynek remélhetőleg az osztrák nyomdatörténeti kutatás is hasznát veszi, hogy az egyidejűleg működő bécsi officínák tipográfiai jellegzetességeiknek, díszeknek és betűiknek sajátos együttese révén még a 17. században is megkülönböztethetők és jól elkülöníthetők egymástól.

Bécs és a magyarországi nyomdák kapcsolata tehát több síkon folyt: magyarországi szerzők magyar és latin nyelvű könyvei jelentek meg, több esetben sor került a korábban Bécsben kiadott, magyar szerzőtől vagy fordítótól származó művek pozsonyi vagy nagyszombati újrakiadására. Sok jel mutat arra, hogy a nagyszombati akadémiai nyomdának az 1650–1670-es években a bécsi officínák közül a Cosmerovius-műhellyel volt a legszorosabb a kapcsolata, az utóbbinál ekkor jelent meg a legtöbb magyar vagy magyar vonatkozású nyomtatvány. Ahogy korábban

a Formica és a Rickhes-nyomda, ugyanúgy később ezt a szerepet Voigt, Hacque és a Van Ghelen nyomdája vette át Cosmeroviustól. Tanúi vagyunk két teljes, egykor Bécsben használt nyomdafelszerelés Magyarországra kerülésének: a Fidler és a Ferenczffy-nyomda esetében. Mindkettőnek betűi és díszei a későbbiekben évtizedekig jelen voltak a hazai nyomdák felszerelésében. Különösen feltűnő ez a Pozsonyban és Nagyszombatban megjelenő könyvekben. Emellett azonos díszek (és betűtípusok) egyidejűleg is megjelentek Bécsben és Magyarországon, a közös beszerzési forrásoknak köszönhetően. Mindezek a sokrétű kapcsolatok különböző intenzitással, de a 17. század egészére jellemzőek.

JUDIT ECSÉDY, V.

Vienne: une des sources des équipements d'imprimerie des officines hongroises du 17e siècle

Les relations de l'imprimerie hongroise du 16e siècle avec Vienne sont en grande partie mis au jour par nos collègues, par contre, l'évolution de ces mêmes rapports au 17e siècle est beaucoup moins recherchée. Examinant l'origine des équipements des ateliers hongrois, il est tout clair, qu'il faut prendre en compte des sources d'achat étrangères, à cause de la proximité géographique, en premier lieu Vienne. Les recherches des dernières décennies rendaient clair, que les officines typographiques hongroises avaient également des relations avec Cracovie, la Silésie, Prague et d'autres villes plus lointaines, comme celles des Pays-Bas, toutefois le rôle prépondérant de Vienne semblait mériter une attention toute particulière.

Les rapports des officines hongroises et viennoises peuvent être prouvés parfois à partir des sources écrites, mais la plupart des cas, ce sont les recherches typographiques, qui mènent à un résultat quelconque. Dans certains cas, (comme celui de l'officine Fiedler, venant de Vienne à Németsújvár, ou bien celui de l'apparition de l'équipement de l'officine de Ferenczffy à Pozsony et à Nagyszombat), les sources écrites et les preuves typographiques se renforcent les unes les autres. Les examens de l'auteur prouvent toutefois, que les rapports des officines viennoises et hongroises sont beaucoup plus intenses que l'on n'avait supposé auparavant. Non seulement les officines hongroises catholiques, mais également certaines typographies de Transylvanie prenaient en compte Vienne comme source d'achat de leur équipement, ainsi au moment du rafraîchissement de l'imprimerie de la ville de Szeben, ou la fondation de la typographie unitaire de Kolozsvár.

Les identités manifestes des équipements des officines de Vienne et de ceux des officines hongroises ramènent dans plusieurs cas à l'activité viennoise d'un graveur ou d'un fondeur de caractères d'Augsbourg ou de Nürberg. Il semble que les officines hongroises achetaient les nouveaux caractères de ces mêmes officines. La plupart des identités sont retrouvées entre les officines viennoises de Rickhes, de Cosmerovius, de Hacque, de Lercher et certains officines hongroises.

L'analyse typographique des officines de Vienne poursuivie par l'auteur a donné un résultat également pour l'histoire d'imprimerie autrichienne; il est prouvé, que les différentes officines viennoises du 17e siècle sont encore faciles à différencier par leur équipement.